

PHD ÉRTEKEZÉS TÉZISEI
FÖLDTUDOMÁNYOK DOKTORISKOLA

**GENDER ALAPÚ TÁRSADALOMFÖLDRAJZI ELEMZÉS
AZ ORMÁNSÁG PÉLDÁJÁN**

DR. JELENSZKYNÉ FÁBIÁN ILDIKÓ

Témavezető:

Dr. Tóth József DSc
egyetemi tanár

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
TERMÉSZETTUDOMÁNYI KAR

PÉCS, 2009

1. BEVEZETÉS

A disszertáció középpontjában a gender kutatás és a földrajz tudomány kölcsönös kapcsolatának igazolása áll. A disszertáció témájának kettősségéből fakad, hogy egyaránt foglalkozik a gender szemléletű földrajzi vizsgálattal és egy hátrányos helyzetű vidéki térség társadalomföldrajzi elemzésével. A két téma kutatása külön-külön rendelkezik tudományos előzményekkel, ezeket az előzményeket a dolgozat egy-egy alfejezetben tekinti át.

Tudományos előzmények

A gender angol terminusból átvett szóhasználat. Hazai megfelelője a társadalmi nem fogalom, mely a férfiasság és a nőiesség társadalmilag kialakított jellemzőire utal. Magában foglalja a férfiak és nők megfelelőnek tartott viselkedését, kapcsolatait, a két nem felé irányuló társadalmi elvárásokat. A „gender” a két nem kulturális meghatározottságú jellemzőire utal, ellentétben a „sex” fogalommal, mely a két nem biológiai különbségeire utal. A gender, a nemek közötti társadalmi viszony és a földrajz egymást kölcsönösen szervező és alakító kapcsolatát a feminista politika és mozgalom nyomán kialakult feminista földrajzi irányzat tárta fel. A főként angol-amerikai nyelvterületen készült kutatások kisebb korszakváltásokat jeleznek a feminista földrajz tudománytörténeti fejlődésében nőföldrajz, feminista földrajz, nemek földrajza néven. Időközben a kutatások hangsúlya megváltozott: a kutatói szemléletbe, mely korábban a földrajzra (is) jellemző módon a férfiakat érintő térfolyamatokra, a rájuk jellemző trendeket általánosító tudományos elemzésekre épült, beemelték a nőket, majd a nők láthatóvá tételétől áttevődött a hangsúly a nemek közötti kapcsolatok térformáló szerepének vizsgálatára. Napjaink izgalmas kérdése - jelen disszertáció is azt célozza - kideríteni, hogy a fejlett piacgazdaságú országokban kidolgozott feminista földrajzi modellek, fogalmak és elméletek mennyire és hogyan használhatók a kelet-közép-európai régióban és a magyarországi viszonyok között, ill. a megváltozott hazai társadalmi-gazdasági viszonyok milyen lehetőséget nyújtanak e tudományterület befogadására.

A kutatás mintaterülete az Ormánság, Magyarország határ menti fekvésű kistája. Hátrányos helyzetét több tudományterület számos kutatása elemezte. A földrajzi kutatások feltárták azokat a hosszabb távon ható, illetve az elmúlt évtizedekben kibontakozó

folyamatait, melyek révén az ormánsági tér és társadalom lényegesen rosszabb életkörülményeket és társadalmi mobilitási esélyeket nyújt lakóinak, mintha azok az ország más térségében élnének. A társadalmi-gazdasági változásokhoz való alkalmazkodás az elmúlt évszázadok során többször olyan döntésekre kényszerítették az ott élőket, melyben meghatározó volt a nő-férfi kapcsolat. Közös elhatározásaik eredménye a születésszabályozás, korábban a gyerekszám tudatos csökkentésével, napjainkban egyes családokban éppen a több gyermek vállalásával, a lakóhelyváltás, az elköltözés vagy éppen a beköltözés, az alacsonyabb státuszú településre átköltözés. Mindegyik alternatíva mögött háztartások, nők és férfiak döntései állnak.

II. A DOLGOZAT CÉLKITŰZÉSEI

A disszertáció célja a nemek közötti viszony társadalomformáló szerepének, és téralakító hatásának a vizsgálata. Annak igazolása, hogy a nemek közötti viszony fontos térszervező erő, s mint ilyen, része kell, hogy legyen az egyenlőtlen területi fejlődést vizsgáló földrajzi kutatásoknak. Ahogy része a földrajzi tér és a különböző társadalmi osztályok, csoportok, etnikumok viszonya kor és nemek szerint, úgy része a nemek közötti társadalmilag meghatározott viszony, a gender vizsgálata, illetve a társadalmi nemek térrel való viszonyának tanulmányozása is.

A disszertáció egyszerre tesz kísérletet a gender szempontú földrajzi kutatásra, és a nemek közötti viszony földrajzi szempontú vizsgálatára.

A kérdésfeltevés, hogy miképpen viszonyul a földrajz és a gender egymáshoz, sokak számára idegen, értelmezhetetlen, a két dolog összeegyeztethetetlennek tűnő valami, pedig az ilyen típusú kutatások: a nemek közötti egyenlőtlenségek térbeli vizsgálata, a területi sajátosságok és az általánosítható jelenségek feltárása hozzájárul a tér és társadalom kölcsönhatásának mélyebb megismeréséhez.

A disszertáció célja bizonyos szempontból az út maga: a gender módszer segítségével végzett társadalomföldrajzi kutatás hazai gyakorlatban való kipróbálása. Annak igazolása, hogy a társadalmi nemek (gender) kérdésköre nemcsak egy újabb téma a földrajzi kutatásokban, hanem egy a szélesebb körű és nagyobb földrajzi léptékű társadalmi folyamatok megértését is segítő új dimenzió. A disszertáció tanulságos lehet a hazai társadalomföldrajzi kutatások számára azzal, hogy a falusi átalakulás, a gazdasági szerkezetváltás folyamatát a nemek közötti viszony alapján, a feminista megközelítésű társadalom-, illetve térkutatások eddigi tapasztalatainak felhasználásával tekinti át.

Ugyanakkor a területileg eltérő természetű és mértékű hátrányok csökkentésére fölvállalt egyéni életstratégiák megismerése tanulsággal szolgálhat mind a helyi politika, mind a helyi gazdaság szervezéséhez.

A vizsgálat kiterjed a gender kutatás és a földrajz kapcsolatának tudománytörténeti áttekintésére, különös tekintettel a nőföldrajz, feminista földrajz, nemek földrajza nemzetközi és hazai kutatásaira.

Ezen túlmenően a kutatás a nemek esélyegyenlősége szempontjából is fontos. Az EU-csatlakozással felerősödött hazánkban is a különböző társadalmi csoportok esélyegyenlőségének kérdése és számukra az egyenlő esélyek biztosításának a kötelezettsége. Az elmúlt tizenöt évben az EU-konform vidékfejlesztés révén hazánkban is összekapcsolódott a vidékfejlesztés és az esélyegyenlőségi politika, és a nők az összehangolt fejlesztés egyik célcsoportjává váltak. A disszertáció felhívja a figyelmet arra, hogy egy hátrányos helyzetű térség leszakadásának megállítását célzó fejlesztésekhez, a helyi erőforrások feltárásához figyelembe kell venni a nemek közötti társadalmi-gazdasági viszonyokat. A települési egyenlőtlenségek és a nemek egyenlőtlen helyzete közötti összefüggések feltárása hozzásegít a hatékonyabb területfejlesztési stratégia kidolgozásához.

A kutatás célterülete az Ormánság, mely elsősorban néprajzi, és csak másodsorban történeti, földrajzi kistáj. A vizsgálat kiterjed az Ormánság tájtörténetére, az „ormánsági út” demográfiai, foglalkoztatási jellegzetességeire, annak társadalmi nemek szerinti sajátosságaira.

Az Ormánsághoz tartozó települések behatárolása című fejezet áttekinti azt a társadalomtörténeti folyamatot, ahogy az Ormánság elnevezés alá tartozó települések száma bővült és az összetartozás alapja átértelmeződött. Az eredetileg vallási összetartozás alapján körülhatárolt Ormánsági településekhez az elmúlt évtizedekben társultak földrajzi közelségben lévő, eredetileg nem református magyarok által lakott, azonban az ormánságihoz hasonlóan nehéz gazdasági-társadalmi helyzetbe került települések. Az Ormánság - hasonlóan az észak-magyarországi térségben hátrányos helyzetű térségként ismertté vált Csereháthoz - gyűjtőfogalmává vált a Dél-Dunántúl hátrányos helyzetű településeinek.

A disszertáció egyik fejezetében végigköveti az ormánsági születéskorlátozás, az „egyke” történetét, hogy megismerjük a gazdaságtörténeti változásokhoz történő nemek szerinti alkalmazkodás térségi jellemzőit.

Az Ormánság helyzetében beállt változások, az ezek háttérében húzódó társadalmi folyamatok megfelelő értelmezéséhez fontos a népesedési viszonyok részletesebb jellemzése, melyre a disszertáció részletes elemzésben foglalkozik.

A nők és a férfiak közötti társadalmi egyenlőtlenségek talán legjellemzőbb, adatokkal leginkább bemutatható területe a foglalkoztatottság.

A gazdasági aktivitás térségi jellemzői az országoshoz hasonlóan, mind a múltban, mind a 20. században nemek szerinti megosztottságot mutatnak. A paraszti társadalomban, majd a szocialista és piacgazdasági viszonyok közötti munkavállalásban, jövedelemszerzésben egyaránt jelen van a nemek szerinti ágazati és foglalkozási szegregáció.

A térségben végbement gazdasági-társadalmi változások mögött mindvégig háztartások-családok, nők és férfiak döntései állnak. Ezek a döntések részben a települési környezet által meghatározottak, részben a kulturális tényezők, a nemek közötti viszony által formálódnak. A földrajzi helyhez való alkalmazkodás komplex módon alakítja ezeket a viszonyokat és ad sajátos értelmet annak, hogy mit jelent nőnek, vagy férfinak lenni a különböző helyeken.

A kutatás arra hívja fel a figyelmet, hogy a nemi szerepek nem statikusak, hanem a nők és a férfiak közötti hatalmi struktúrák eredményei, a hely által meghatározottak, a térben sokféle változatban, területenként differenciáltan alakulnak.

A kutatással kapcsolatos hipotézisek a következők:

1. tézispont

A nemek a társadalomban egyenlőtlen társadalmi-gazdasági helyzetben vannak. Ezek az egyenlőtlenségek a társadalom által meghatározottak és ezért megváltoztathatóak.

2. tézispont

A nemek közötti egyenlőtlenségek térbeli egyenlőtlenségekkel párosulnak. Abban, hogy a gazdasági-társadalmi változások milyen mértékben érintették a nőket és a férfiakat, hogy ezekre a változásokra nemek szerint milyen életstratégiákat alakítottak

ki, szerepe van a területiségnek, a lakóhely földrajzi helyzetének, illetve, hogy a gazdasági-társadalmi változások lakókörnyezetüktől függően eltérő helyzetbe hozzák, ennek következtében eltérő szerepmagatartásra kényszerítik a férfiakat és a nőket.

3. tézispont

Nemi viszonyok, nemek közti társadalmi kapcsolatokat nem statikusak, hanem a nők és a férfiak közötti hatalmi struktúrák eredményei.

4. tézispont

A leszakadó térségekben élő nők nem, etnikum és a lakóhely szerint is hátrányos helyzetben vannak.

III. KUTATÁSI MÓDSZEREK

A nemek közötti viszony sokdimenziós kapcsolat, ennek megfelelően a kutatása is sokféle kérdést hoz felszínre. Vannak kérdések, melyek megválaszolásához mennyiségi adatokra van szükség, vannak kérdések, melyek megválaszolásához célravezetőbb a minőségi információgyűjtés és feldolgozás. Az elmúlt évtizedekben hazánk társadalmában, ezen belül a falusi társadalomban végbement mélyreható változásokat a statisztikai adatok nem is tudják a maguk mélységében és sokféleségében felmutatni. Ezért a disszertáció többféle adatgyűjtési módszert használ, kvantitatív és kvalitatív módszereket egyaránt.

Szakirodalmi feldolgozás

A kutatás fontos része a szakirodalmak feldolgozása. A gender téma és az Ormánság kutatás eredményeinek megismeréséhez széles körű irodalmi forrásanyagot áll rendelkezésre: a gender kutatásban a nagyszámú külföldi, és egyre bővülő magyarországi földrajzi szakirodalom, az Ormánságról megjelent korábbi tanulmányok, folyóiratcikkek, dokumentumok, kistérségi elemzések, melyek átfogóan vagy egy-egy esettanulmány segítségével mutatják be a térség társadalmi, gazdaságtörténeti változásait.

A földrajz diszciplína mellett több tudományterület (szociológia, történelem, néprajz, nyelvészet) kutatási témához kapcsolódó tanulmányai is hasznosnak bizonyultak.

Statisztikai adatok felhasználása

A statisztikai adatok, főként a foglalkoztatási és népesedésszatisztikai adatok térségre vonatkozó nemek szerinti elemzése segíti feltárni a nemek közötti viszonyokat. A mennyiségi adatokat a KSH adatbázisából gyűjtöttem, az adatsorokat saját számításokkal készítettem. Az adatok elemzéséhez táblázatokat, grafikonokat, térképi ábrákat használtam. A térképi ábrázolás a térbeli különbségek vizsgálatát segítette.

A kutatás tényanyaga a KSH adataira, elsősorban a népszámlálás adatsoraira és az időszaki kiadványok elemzéseire támaszkodik. A térségi elemzés számára egy sor területen nem állnak rendelkezésre nemek szerinti bontásban demográfiai, foglalkoztatási adatok. Gondot jelentett az adatgyűjtés során a különböző időpontokból rendelkezésre álló statisztikai adatsorok összehasonlíthatósága is, mert egyesek korábban más szempontból voltak fontosak, ugyanakkor bekerültek új adatsorok, melyeknek összehasonlítása csak rövid időbeni visszatekintésre ad lehetőséget. Legmegbízhatóbb adatforrásnak a népszámlálási adatok mutatkoztak.

A disszertáció kutatási témájaként választott Ormánság térségi jellemzőinek megismeréséhez településsoros adatokra, azon belül a nők és férfiak helyzetének, jellemzőinek vizsgálatához nemek szerinti adatokra lett volna szükség. Ezen adatsorok segítenek feltárni a helyi társadalmak állapotát, a nők és férfiak életvitelében, magatartásában fellelhető azonosságokat vagy eltérő vonásokat. Az adatgyűjtés során azonban csak azok a szűk számú adatsorok voltak használhatók, melyek településsoros és nemek szerinti bontásban egyszerre voltak kigyűjthetők. Az időtávú területi elemzést nehezíti, hogy a minden népszámláláskor nemek szerint elkülönített adatsorok száma alacsony. Számos, a nemekre nézve fontos adatok csak részlegesen, vagy egyáltalán nem álltak rendelkezésre.

Módszertani problémát okozott a kistelepülések körében gyakori közigazgatási változások, települések egyesítése, ki- és szétválasztása, önállósodása is.

A kvalitatív módszerek közül használt intenzív módszerek – beszélgetések, kulcsinformátorokkal készített interjúk, élettörténetek, levelezés – segítették a számadatok mögött húzódó motivációk, magatartások, döntési helyzetek feltárását.

Beszélgetések, mélyinterjúk, élettörténetek

Mivel a kutatás a nemekre irányult, a beszélgető partnerek, informátorok különböző településeken, különböző élethelyzetekben élő nők és férfiak voltak, akik tapasztalataikat, attitűdjeiket, értékítéleteiket fogalmazták meg a beszélgetések során. Az így szerzett

információk kiegészültek tíz mélyinterjúval, melyeknek alanyai helyi vezetők vagy más meghatározó tagjai a településeknek. A kulcsemberek felkutatása nagy körültekintést igényelt annak figyelembe vételével, hogy az illető milyen megítélés alá esik a közvéleményében.

A kulcsemberek kiválasztása „hólabda” módszerrel történ: az első, a térség életében jelentős szerepet játszó interjúalany ajánlotta a következő interjú alanyt, majd ő a következőt. Ily módon az interjúalanyok ismerték egymást. Az ismeretség azért volt fontos, mert növelte a bizalmat a kutatómunka iránt. A hivatkozás az Ormánság ismert helyi vezetőire, akikkel már készült interjú, jó alapot teremtett a következő interjúhoz. Az interjúalanyok jegyzéke a mellékletben olvasható, személyüket számok helyettesítik, véleményüket dőltbetűs szedés jelzi.

Az élettörténeteket földrajzi tudományos munkákhoz először feminista kutatók használták. Ennek nyomán jelent meg a feminista földrajzosok módszerei között is, és vált jelentős adatforrássá a kvalitatív kutatásokban. Az élettörténetek, a beszélgetések segítettek feltárni az összefüggéseket a gazdasági, társadalmi változások és a nemek közötti viszony, a nemi szerepek, a családi kapcsolatok változásairól.

A disszertáció módszertani elve volt, hogy ne legyen éles határ a kvantitatív és kvalitatív módszerek között. A különböző módszerek integrálásának mértéke, a hangsúlykülönbségek mindig a kutatásra váró kérdésektől függően alakult.

IV. EREDMÉNYEK

Az új tudományos eredményekkel kapcsolatos megállapítások:

1. Tézispont

Ahogy a térségi szintű elvándorlás az egész Ormánság társadalmi összetételében okozott aránytalanságokat a népesség korösszetételében, az iskolázottságban, értéktermelő képességében, úgy egy-egy település népességének összetételében is történtek torzulások. A házasság, munkahelyválasztás, vagy a kisebb megélhetési költségek miatti, eltérő nemi összetételű elköltözés vagy beköltözés megváltoztatta egy-egy, főként apró település társadalmi szerkezetét.

A népesség nemek és korcsoportok szerinti megoszlása egyes települések esetében olyan mértékben torzult, hogy az már lehetetlenné teszi a humán erőforrásra alapozó fejlesztéseket. A települések demográfiai helyzete, a nemek és korcsoportok szerinti szélsőséges összetétel fontos lehet a fogyasztási szükségletek kielégítése és a különböző közellátási feladatok

hatékony helyi és/vagy térségi szintű megszervezéséhez, az idős korosztályokban kialakult jelentős nő vagy férfi többlet más-más megélhetési, önellátási problémákkal terhelheti a helyi szociális ellátást. Ezen adatok tükrében a települések fejlesztési stratégiáit más-más hangsúllyal kell kialakítani, megvalósítani. A férfi-nő arány néhány település esetében szélsőséges különbségeket mutat nemek szerint a fiatalodás vagy az öregedés irányában. A kisebb népességű törpefalvakban 200 fő alatt jellemzően magasabb a férfiak aránya, míg a néhány 100 fő alatti népességű településen a nők vannak többségben. A kiegyensúlyozottabb nő-férfi arányt, ill. nőtöbbletet a nagyobb népességű falvakban figyelhetünk meg. A horvát nemzetiségű falvakban jellemzően igen magas az időskorú nők aránya. Azokon a településeken, ahol jelentős számú cigány népesség él, a többség férfi, fiatalos korszerkezettel.

2. Tézispont

Azok a nemek közötti, társadalmilag meghatározott jelenségek, melyben a nők és férfiak egyaránt érintettek (demográfia, iskolázottság, munkavállalás, ingázás), területileg változatos képet mutatnak. Az ormánsági nők helyzete a parasztgazdaságból való kilépésükkel és a munkaerőpiacon való megjelenésükkel egyre differenciáltabbá vált, még inkább függővé vált a település gazdasági teljesítőképességétől, közlekedésföldrajzi helyzetétől, közigazgatási szerepkörétől.

A disszertáció kiemelten vizsgálta, hogy a nemek közötti viszony hogyan formálódott térben és időben a különböző történelmi időszakokban az iskolázottság, a foglalkoztatottság alapján.

Iskolázottság

Az iskolázottság, képzettség döntően meghatározza az egyének munkaerőpiaci helyzetét, életmódját, társadalomban elfoglalt helyét. Az Ormánságban a népesség az országos átlagnál jóval alacsonyabb iskolázottságú. Az ormánsági nők összességében iskolázottabbak a férfiaknál, ez a középfokú végzettségük nagyobb arányából adódik. Az általános iskolai végzettséggel nem rendelkezők között azonban nagyobb arányban vannak a nők, egynegyedük nem végezte el a nyolc osztályt sem. A diplomások között kisebb arányban vannak a nők, jelenlétük az egyes településeken kötődik a helyi vagy közeli településen működő iskolához, óvodához. A nők negyede az általános iskolai nyolc osztály sem végezte el.

Foglalkoztatottság

A nemek közötti egyenlőtlen munkaerő-piaci helyzet egyik megjelenési formája az ágazati és foglalkozási nemi szegregáció, melynek területi vonatkozásai is vannak. Vidéken, különösen falvakban jellemző az aktív népesség munkavállalásában a nemek szerinti megosztottság.

A fizetett munkák, foglalkozások nemek szerint mind horizontálisan, mind vertikálisan szegregált munkák. Bizonyos munkakörökben a nők, másokban a férfiak vannak többségben, a nők inkább töltenek be alacsonyabb presztizsű és fizetésű álláshelyeket, mint a férfiak. Általános tendencia, hogy azok a foglalkozások feminizálódnak, amelyek társadalmilag leértékelődnek, és amelyek leértékelődnek, azok a foglalkozások feminizálódnak. Az Ormánság foglalkozási struktúrájának nemek szerinti különbözőségei leképezik a helyi munkaerőkereslet férfi és női szakmák szerinti megoszlását. Az önkormányzatok által szervezett közmunka, közcélú foglalkoztatásban a férfiak nagyobb arányban foglalkoztatottak (a kenyérkereső – nehéz fizikai – fizetett munkát végző státusz hagyományosan férfias jellegű), míg a nők a helyi önkormányzat által működtetett intézményekben (oktatási intézmények, étkeztetés, szociális gondozás, idősek napközije, egészségügy) vannak többségben.

A férfi és női munkaerő térbeli elhelyezkedése azzal is összefüggésben látszik, hogy milyen a helyi társadalom, azon belül a családok értékrendje a női munkavállalásról, a nemek egyenlőségéről. A hagyományosabb, zártabb helyi közösségben a településen kívüli munkalehetőséget kevesebben keresik, míg a nyitottabb, modernebb családokban a nők munkavállalása nagyobb távolságokra eljárással is lehetséges.

A női emancipáció egyik fokmérője a női foglalkoztatottság, amelyben erőteljesen jelentkeznek a területi különbségek. A kisgyermekes női munkavállalás legfontosabb feltétele a gyermekintézményekkel való ellátottság.

Az ormánsági nők életében a mezőgazdasági munka meghatározó volt a hagyományos paraszti gazdálkodásban és a szövetkezeti mozgalomban egyaránt. Munkavégzésük azonban segítő családtag státuszban másodrangú volt. A mezőgazdaság modernizálásával a nők egyre inkább az iparban és a szolgáltatásokban helyezkedtek el, váltak fizetett munkavállalóvá. Fizetett munkával szerzett jövedelmük hozzájárult a család jólétéhez, és csökkentette a nők kiszolgáltatottságát. Az állam az intézményes gyermekellátással, és a szociálpolitikai intézkedésekkel könnyítette a nők helyzetét. Mindeközben azonban a nemek közötti munkamegosztás a családon belül a hagyományos maradt. A nőknek a fizetett munka

végzését a gyermeknevelés és háztartásvezetés mellett kellett megoldani, és ez továbbra is a nők problémája maradt. A vidéki nők, különösen a kistelepüléseken élők foglalkoztatása nagy arányú ingázással valósult meg.

A rendszerváltással végbement munkaerő-piaci változások különböző időben és nem egyenlő mértékben érintették a férfiakat és a nőket. Baranya megye gazdasági válsága, a kitermelő ipar, építőipar és a mezőgazdasági termelés visszaesése, elsősorban a férfiakat sújtotta. Az adminisztratív munkahelyek, a könnyűipari (bőripar, varrodák), élelmiszeripari munkahelyek megszűnése, a gyermekgondozási segély igénybevétele után munkába visszatérő asszonyok megszűnt munkahelyei a nőket sújtották.

A beszűkült munkalehetőségek, és a munkavállalói korlátok következtében mindkét nem esetében megnőtt az otthon maradtak száma. A férfiaknál ez egyértelműen a munkanélküliek számának növekedését jelentette, a nők esetében egyrészt a regisztrált munkanélküliek, másrészt a háztartásbeli, gyermekneveléssel foglalkozó eltartotti réteg számának növekedését eredményezte. A megélhetési korlátok között a nők számára túlélési stratégiává vált az otthonmaradás, a családjáért végzett munka. Újra felértékelődtek a hagyományos női és férfi szerepek, ezzel együtt a függőségi viszonyok.

Az Ormánság esetében a helyzetet súlyosbította, hogy a foglalkoztatásban bekövetkezett változások a háztartások, családok férfi és nő tagjait együtt érintették, ennek következtében a családok nagy részében nincs aktív munkavállaló, nincs aktív jövedelem. Felértékelődött az önkormányzatok segélyezése (segély, munkanélküli ellátás), esetenként fő jövedelemforrássá vált az állami ellátórendszer (gyes, gyed, nyugdíj, rokkantnyugdíj, családi pótlék) juttatása.

A kistelepülések szolgáltató szférájában meghatározó a női vállalkozók szerepe. Ugyanakkor a falusi női vállalkozások létrehozásában való döntés nem jelenti egyértelműen a nagyobb szabadságot, az egyéni karrierépítés megvalósítását a nők számára, inkább a falusi körülmények (családi házakban, illetve környékükön végezhető vállalkozások) és az ottani gender-viszonyok együttes érvényesülését. A falusi feleségek vállalkozásában szempont az otthon (a településen, vagy akár a családi ház épületében) maradás, ahol el tudja látni a hagyományos női szerepeket az asszony otthon maradásának, a hagyományos női szerepek ellátásának lehetőségét látja – függetlenül attól, hogy a nő maga is így ítéli-e meg ezt, vagy sem. Ezek a családon belüli férfi –nő viszonyok, átítatva a patriarchátus országos léptékben érvényesülő hatásaival (például a nők alacsonyabb fizetésével, a makrotársadalom szintjén közvetített férfi /nő szerepekkel) még e falusi nők vállalkozásainak létrehozásáról szóló döntésekben is tetten érhetők.

1. Tézispont

A munka, a hozzá kapcsolódó tevékenységkör, annak megkötése, hogy mely tevékenység melyik nem hatásköre és hogy hol milyen eszközzel végezhető, a tér felosztása férfiak által használt helyek és nők számára elkülönült terek szerint, és az időbeosztás elkülönülése a munkavégzéshez, az életciklusokhoz, a gyermekkihordás és gyermekneveléshez kapcsolódóan, ez a mindennapjainkba beépített látásmód, a „szociális program”, a férfiak nők feletti önkényes hatalmában gyökerezik. A nemek szerinti felosztás programja beépül azokba a termelő tevékenységekbe, amelyekhez a munka képzetét szokás társítani, egyben tágabb értelemben a társadalmi és a szimbolikus tőke fenntartását célzó erőfeszítésekben is, a férfiak hatáskörébe utalva minden hivatalos, nyilvános, reprezentatív megnyilvánulást.

A nőt tárgyként, csereeszközként, szimbolikus tőkeként tekintették a múltban is, általa lehetővé vált a férfi számára a társadalmi tőke és a szimbolikus tőke felhalmozása. Ilyen szerepe volt a házasságnak is, mely az Ormánság népességének 19. századi történetében meghatározó volt az elaprózódó parasztbirtokok megtartására, gyarapítására érdekében. A lányok sikeres kiházásítása, majd termékenységének befolyásolása, a család vagyoni gyarapodásának egyik (esetenként) meghatározó tőkéje volt.

A 20. század derekán, amikor a kollektivizálás, a kulákküldözések ellehetetlenítették a gazdálkodni akaró és tudó ormánsági nagy- és középparaszt családokat, a tájról való elköltözés látszott megoldásnak. Az elköltözés, mint védekező magatartás a későbbi évtizedekben is megmaradt a családok számára.

Ahogy a térségi szintű elvándorlás az egész Ormánság társadalmi összetételében okozott aránytalanságokat a népesség korösszetételében, az iskolázottságban, értéktermelő képességében, úgy egy-egy település népességében is történtek torzulások. A házasság, munkahelyválasztás, vagy a kisebb megélhetési költségek miatti elköltözés vagy beköltözés megváltoztatta egy-egy, főként apró település társadalmi szerkezetét, nemek szerinti összetételét.

Az Ormánság gazdasága már a rendszerváltás előtt is elmaradott szerkezetű volt. Hiányoztak a nagyobb foglalkoztatást biztosító feldolgozóüzemek, a mezőgazdaságnak a közepes vagy gyenge talajadottság mellett aránytalanul nagy volt a szerepe. A rendszerváltás után az agrárszféra válsága, a főfoglalkoztató termelőszövetkezetek megszűnése a gazdaság teljes széteséséhez vezetett. A környék nagyobb településein, ahol a feldolgozóipar jelentett

munkaalalmat, a leépítések elsősorban a bejárók elbocsátását jelentette. Az elmúlt másfél évtizedben a térségbe egyetlen tőkeerős vállalkozás sem telepedett le, amely foglalkoztatás bővítést eredményezett volna.

A kistelepüléseken, a hagyományos szereposztásnak megfelelően élő nőkre három nagy feladat hárul: a gyerekek ellátása, az idősek (vagy más oknál fogva különleges elbánást igénylő családtagok) ellátása, és a fizetett munkavállalás. A nők munkavállalásának egyik fő feltétele, hogy legyen olyan szolgáltatás, olyan gyermekellátási rendszer, amely megfelelő rugalmassággal és biztonsággal gondoskodik a gyerekek napközbeni ellátásáról. Bölcsődei ellátás az Ormánságban egyáltalán nincs, még a városi szerepkörű Sellyén sem, az óvodai és iskolai elhelyezés – a kistelepülések számára összevontan működő óvodák és iskolák működtetésével – pedig rugalmatlan. Az ellátások központosítása, a szolgáltatásokhoz jutás feltételei sem kedveznek a hagyományos női szerep szerint élő, kevésbé mobil nőknek.

A nők kiszorulása a fizetett munka világából az Ormánság esetében (és a hasonló, válságban, lévő térségekben Magyarországon) több tényező együttes érvényesülése eredménye. Legfontosabb az alacsony képzettségi szint, amellyel az egyre zsugorodó munkaerőpiacon nem tudnak elhelyezkedni. A helyben lévő foglalkoztatók az aprófalvak esetében csak néhány nőnek tud adni munkát (önkormányzat), a távolabbi munkahelyre bejárás magas utazási költségei, a betanított munka alacsony bére, a kisgyermekes anyákkal szembeni (burkolt) diszkrimináció, a kiskorú gyermekek elhelyezésének problémája (mert a településen nincs óvoda, napközi ellátást nyújtó legalább alsó tagozat, vagy utaztatással lehet csak megoldani).

Főként a kisgyermeket és/vagy több gyermeket gondozó-nevelő nők munkavállalása ütközik akadályba, mely sokszor a munka átmeneti vagy végleges feladásával jár. Ilyen helyzetben a kilátástalan helyzetű családokban jellemző, hogy az anyaság megélhetési forrássá válik. Az ő esetükben a gyermekneveléssel, mint jövedelemszerző tevékenységgel kell számolni. A gyermeknevelés mindemellett életcél, egyfajta túlélési stratégiát is jelent a munkahelykeresés, a szakképesítés megszerzése helyett.

2. Tézispont

A rendszerváltással megváltozott társadalmi-gazdasági körülmények felélesztették a hagyományos és a modern női szerepek körüli vitát. A foglalkoztatottság vagy éppen munkanélküliség mértéke, a társadalmi mobilitás, a családon belüli munkamegosztás erőteljes területi differenciálódása a különböző településeken élő nők és férfiak életstratégiáinak is

meghatározó tényezőjévé vált, erősen beszűkítve a választás lehetőségét mind a jövedelemszerzésben, mind a szolgáltatásokhoz jutásban, mind a családi élet szervezésében.

Az Ormánság népességének egy részét cigány népesség teszi ki. Közöttük a nők egyszerre élik meg a nehézségeket, mint cigány származásúak, mint nők, és mint elmaradott térség lakói. Helyzetükben keveredik a hagyományos cigány kultúrából, az örökletes adottságokból és a rossz társadalmi-gazdasági helyzetből adódó hátrányok. Az alacsony foglalkoztatottság és iskolázottság, az átlagoshoz képest nagyobb számú gyermekvállalás mellett minimális esélyük van a foglalkoztatásra. Helyzetüket rontja a rendszerváltás után felerősödött előítéletek.

A közéletben tevékenykedő nők életében is hangsúlyosan jelentkeznek a hagyományos női szerepeltvárások, azonban jelen van a modernebb női szerepfelfogás is, ők a köz érdekében végzett munkájukat komoly kihívásnak tekintik. A közéleti tevékenységek módjai, az odáig vezető út motivációi természetesen mind személyre szabott, egyedi történetek. Számtalan befolyásoló tényező alapján formálódnak. Érdekérvényesítő képességeiket erősíti, hogy egyre több nő vesz részt a térségfejlesztési politikában, azonban civilszervezeti összefogásuk gyenge, közéleti szerepvállalásuk néhány (térségi szemlélettel rendelkező, jó munkabírással rendelkező) nő személyéhez kötődik. Esetükben érzékelhető az, hogy környezetük esélyt ad a nők számára hagyományosan kiszabott szerepeken való túllépésre, mindezt a családi-közéleti feladatok összeegyeztetésével, az otthoni teendők nők és férfiak közötti méltányos megosztásával.

Az ormánsági települések önkormányzataiban a nők részvétele a „települési lejtő”-nek megfelelően, a települések népességszáma alapján kialakult hierarchia mentén a kisebb települések felé egyre nagyobb arányú. Az Ormánságban az országos átlagnál magasabb a női polgármesterek aránya. A civil szerveződések között azonban nem működik a helyi képzési, foglalkoztatási hátrányok enyhítéséért tevékenykedő, nőket támogató szervezet.

V. A KUTATÁSI EREDMÉNYEK HASZNOSÍTÁSA

Az eredmények az alábbi területeken hasznosíthatók:

- A földrajzi kutatásokban a gender szempont érvényesítése

A piacgazdasági átalakulás lakókörnyezetüktől függően eltérő helyzetbe hozta, ennek következtében eltérő szerepmagatartásra kényszerítette a férfiakat és a nőket. Az átalakulás a társadalmi nemek szerepét, kapcsolatrendszerét is megváltoztatta, melynek következtében a vidéki családok hagyományosan patriarchális alapú kapcsolatrendszere és az államszocializmus kétkeresős családmmodellje szétesett. A vizsgált ormánsági a halmozottan hátrányos helyzetet az etnikai hovatartozással járó hátrányok is kiegészítik, amikor is a valós társadalmi és gazdasági hátrányok a társadalom gondolkozásában is jelenlevő előítéletekkel egészülnek ki.

Napjainkban, amikor a gazdaság fejlesztésében a helyi erőforrások felértékelődnek, a települések jövője nagyban függ a háztartásokban hozott döntésektől, nők és férfiak életstratégiáitól. Nők és férfiak viszonya a fizetett munkához alapvetően behatárolja a társadalomban elfoglalt helyzetüket. A körülmény, hogy valaki foglalkoztatott, munkanélküli, vagy háztartásban tevékenykedik, különböző módon alakítja életét és egyenlőtlen társadalmi esélyt teremt a jövedelemszerzésben, a szolgáltatások igénybevételében, az oktatási és kulturális lehetőségekben. A foglalkoztatottság, jövedelemtermelés, szolgáltatások, közélet, nemi szerepek és viszonyok összefüggésrendszerének alakulásában meghatározó a földrajzi hely, település szerepe, annak sajátos társadalmával, gazdaságával. Azonban a piacgazdaság viszonyai között érvényesülő települési hátrányok összefonódnak a patriarchátus makrotársadalmi és családi formáival, és felerősítik egymást.

A kutatás ráirányítja a figyelmet arra is, hogy az iskolai, egészségügyi ellátáshoz való hozzájutás egyenlőtlen esélyei, a munkába járáshoz elégtelen közlekedési viszonyok a különböző településeken élő nők között is különbségeket teremtenek.

- Nemek helyzetének földrajzi szempontú vizsgálata

Egy térség társadalmi-gazdasági életét jelentősen befolyásolják a családon belüli férfi –nő viszonyok, átítatva a makrotársadalom szintjén közvetített férfi, nő szerepekkel. Az adatok mögött meghúzódó motivációk, magatartások okai nem csak települési hátrányok, hanem

azokkal szimbiózisban élő gender-viszonyok is. A települések, az Ormánság fejlődésére, jövőjére kihatnak azok a háztartásokban-családokban hozott mindennapi döntések, amiket nők és férfiak az egyenlőtlenségekkel terhelt gender-viszonyok közepette hoznak.

A nők foglalkoztatását mind a foglalkozások mind az ágazatok szintjén horizontálisan és vertikálisan is jellemzi a nemi szegregáció, melyet a települési és térségi szintű alacsony foglalkoztatási kínálat - területileg differenciáltan - még tovább erősít. Napjainkban, amikor

- Hatékony területfejlesztés

A hátrányos helyzetű térségek leszakadásának megállítását szolgáló fejlesztésekhez, a helyi erőforrások feltáráshoz figyelembe kell venni a nemek helyzetében bekövetkezett változásokat, a fennálló egyenlőtlenségeket. A nemek közötti egyenlőtlenség csökkentéséhez a gazdaságpolitika és a hatékony területfejlesztés egyaránt hozzájárulhat. Ezt példázzák azok a területfejlesztési programok, melyek részben Európai Unió kezdeményezésére az Ormánságban megindultak. A területileg eltérő természetű és mértékű hátrányok csökkentésére föl vállalt egyéni életstratégiák megismerése mind a helyi politika, mind a helyi gazdaság szervezéséhez sok tanulsággal szolgál.

A háztartásokban, családokban tapasztalható egyenlőtlen nemi viszonyok jelen vannak azokban a mindennapi élethelyzetekben és döntésekben, amelyek viszont kihatnak a települések fejlődésére, jövőjére is. Ezért fontos a nők és a férfiak különbözőségének és egyenlőtlenségének megismerését és megértését segítő helyzetelemzés, az erre épülő esélyegyenlőségi politika és vidékfejlesztés együttes, egymást átható megvalósítása.

- Esélyegyenlőség megvalósítása

A vidékfejlesztés és esélyegyenlőségi politika egymást erősítő, hatékony megvalósításához szükséges, a nők és a férfiak különbözőségét és egyenlőtlenségét megismerni és megérteni segítő gender szempontú kutatás, különösen olyan térségben, ahol a térbeli-társadalmi hátrányok halmozottan jelentkeznek, nemek szerint eltérő módon és mértékben, etnikai hátrányokkal terhelt jelen vannak a mindennapi életben. A kutatási téma fontosságát indokolja, hogy az Európai Unió elvárásai a területfejlesztési programokban már kötelezővé teszik a társadalmi nemek egyenlőségének a figyelembevételét a tervezési fázistól a projektek értékeléséig. Az Ormánságban a helyi politikában - részben a helyi ismertséget

segítő aprófalvas településszerkezet következtében - az országoshoz képest nagyobb arányú a női vezetők száma, azonban hiányzik a nők részvételével dolgozó, a nőkre kiemelten odafigyelő, számukra sajátos, sikeres programokat indító szervezet. A rendszerváltás után bekövetkezett gazdasági visszaesés a hátrányos helyzetű térségben visszaerősíti a hagyományos gender szerepeket. Ennek egyensúlyozására a kistelepüléseken élő nők részére új foglalkoztatási és képzési formák alkalmazása a vidékfejlesztési, a közösségfejlesztési és szociális területen, elősegítheti a nemek közötti egyenlőtlenségek csökkentését: szakmai programok vállalkozó, gazdálkodó nők részére, szociális és civil szervezetekben munkát vállalók részére, képzések, tréningek a közéletben szereplők részvételével.

PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉK

A disszertáció témájához kapcsolódó publikációk:

1. JELENSZKYNÉ F. I. 2009: *Rural Development and Equal Opportunities of the Two Genders in Small Villages in Ormánság*. **Modern Geográfia** 2009/2, 15 p.
2. BUCHER E. – JELENSZKYNÉ F. I. 2007: *A Pécsi kistérség nonprofit szervezeteinek gender alapú elemzése*. **Földrajzi Értesítő**, 56. évf. 3-4. pp. 205-220.
3. TIMÁR J. - JELENSZKYNÉ F. I. 2005: *Nők a földrajztudományban*. In: Dövényi Z. – Schweitzer F. (szerk.): *A földrajz dimenziói: tiszteletkötet a 65 éves Tóth Józsefnek*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, pp. 297-309.
4. TIMÁR J.– JELENSZKYNÉ F. I. 2004: *Female Representation in the Higher Education of Geography in Hungary*. *Journal of Geography in Higher Education*, Vol. 28, No.1, pp. 101-110
5. JELENSZKYNÉ F. I. 2000: *Magyarország megyéinek kapcsolatrendszere a házasságkötések alapján (1970-1996)*. In: Godó N. – Tóth J. (szerk.): *Földrajzi tanulmányok a Pécsi Doktoriskolából II*. PTE FI, Pécs, pp. 107-122.

A disszertáció témájához kapcsolódó konferencia előadások

1. JELENSZKYNÉ F. I. 2001: *Nemek és a földrajzi tudás, avagy Kolombusz nem volt nő, hogy hibáztatható lett volna az eltévedésért.* In: Rakonczai J. (szerk.): A Földrajz eredményei az új évezred küszöbén. A Magyar Földrajzi Konferencia közleményei, SZTE TTK Természetföldrajzi Tanszék, Szeged, CD
2. JELENSZKYNÉ F. I. 2001: *Nők az Európai Unióban.* In: Kiss M. (szerk.): SZTE SZÉF Jubileumi Konferencia Kiadványa. Szeged, p. 91.
3. JELENSZKYNÉ F. I. 2000: *Női életutak földrajzi jellemzői a tanári pályán. Földrajz az egész világ.* Doktoranduszok V. Országos Konferenciája, tanulmánykötet, Miskolci Egyetem Műszaki Földtudományok Kara, Miskolc, pp. 152-157.

Egyéb publikációk

1. JELENSZKYNÉ F. I. 2003: *Feminist Geography in Practice: Research and Methods* (Szerk.: Pamela Moss. Blackwell Publishers, Oxford, 2002, p. 274.) **Tér és Társadalom.** 2003. 2. sz. pp. 103-137.

Egyéb előadások

1. JELENSZKYNÉ F. I. 2002: *A női munkavállalás mintái és lehetőségei Pécsen a 20. sz. első felében.* Elhangzott: Geográfus Doktoranduszok VII. országos Konferenciája, Pécs